

1. TEORIE O FENOMÉNU VZDĚLANOST / NÁRODNÍ VZDĚLANOST

Co to vlastně je vzdělanost? Z čeho vzniká? Jaký má obsah? Co ovlivňuje její rozvoj? Jaké má efekty? Snižuje se vzdělanost Čechů v současnosti? Lze vůbec úroveň národní vzdělanosti objektivně měřit?

Objasnění těchto a dalších otázek by mělo přispívat k vytváření teoretické koncepce o fenoménu vzdělanost. Takováto teorie není zatím v českém vědeckém prostředí k dispozici. Přesto se s termínem vzdělanost běžně setkáváme jak v odborných pracích, tak v textech médií. Uvedu několik typických příkladů (jde o autentické, jen mírně zkrácené výroky):

- *V důsledku špatného stavu školství dochází k snižování vzdělanosti české společnosti.* (Lidové noviny, 2013)
- *Když porovnáme řemeslníka z 19. století a řemeslníka z 21. století, budou se ti dva podstatně lišit jak v technologických znalostech, tak v celkové vzdělanosti.* (Z televizního pořadu Hyde Park, 2014)
- *Rozvoj národní vzdělanosti a vzdělávání učitelů v evropském kontextu.* (Název výzkumného projektu na Pedagogické fakultě UK, 2000–2005)
- *Anketa: Myslíte si, že úroveň české vzdělanosti klesá? Ano: 92,6 %, Ne: 7,4 % (celkem 34 417 respondentů)* (Internetový server www.novinky.cz, 2013)

Bylo by možno uvádět velkou řadu podobných příkladů. Objevují se stále znovu a většinou spatřují údajný úpadek české vzdělanosti ve špatném stavu školství. Vyplývá z nich jednoznačný závěr:

1. Není přesně definováno, co je obsahem výrazu vzdělanost v současném mentálním slovníku (předpokládané slovní zásobě) uživatelů českého jazyka. Avšak hypoteticky lze soudit, že výraz vzdělanost je asociován s pojmem školní vzdělání. Jestliže tedy podle uvedeného příkladu tak výrazná většina respondentů v internetové anketě hodnotí českou vzdělanost jako klesající, mají tím pravděpodobně na mysli úroveň školního vzdělání? Tomu by nasvědčovala i ta skutečnost, že nepříznivé hodnocení současné české vzdělanosti je často akcentováno v médiích.
2. Ovšem lexikografický význam výrazu vzdělanost má ještě jiný sémantický rozměr, a to vztahující se k jednotlivci. Svědčí o tom doklady v *Příručním slovníku jazyka českého* (7. díl, 1953–1955). Tento slovník

uvádí u výrazu vzdělanost následující výklad: *vlastnost někoho nebo něčeho vzdělaného; vzdělání.*

Například F. Palacký psal o Karlu IV.: *Dostalť se v něm na trůn český panovník neobyčejných ducha darův a výtečné pro svůj věk vzdělanosti.* Podobně B. Němcová psala: *Vzdělanost záleží v ušlechtilých mravech, v dobrém srdci a jasném rozumu.*

Uvedený slovník uvádí jako související s výrazem vzdělanost ještě tyto výrazy: **vzdělanec** – vzdělaný člověk, inteligent; **vzdělanectví** – souhrn vlastností vzdělance; **vzdělanectvo** – vzdělanci jako celek, inteligence; **vzdělání** – záměrné rozvinutí duševních schopností člověka a jeho výsledek – vzdělanost; **vzdělavatelnost** – schopnost být vzděláván.

Zvláštní je, že všechny tyto lexikografické výrazy a významy se vztahují k jednotlivci, k vlastnostem subjektu. Není dokládán žádný význam slova vzdělanost, který převažuje v současnosti, tj. vztahující se k určité populaci, zejména jako **národní vzdělanost** či **česká vzdělanost**.

3. V současných médiích se pojem vzdělanost objevuje s poměrně vysokou frekvencí, obvykle v souvislosti s (vědecky nepodloženou) kritikou výsledků českého školství. Zintenzivnění této kritiky se objevovalo zejména po zveřejnění výsledků českých žáků v mezinárodní evaluaci PISA (2003, 2009) a jiných měřeních. Jsou to autentické žurnalistické výroky typu:
- *Česko potápí klesající vzdělanost.*
 - *Úroveň vzdělanosti posledních devět let u nás klesá.*
 - *Slabé a nevykonné školství může v dohledné době tlačit Česko pod pomyslnou hladinu vzdělanosti.*

Podobných výroků a s nimi spjatých úvah a diskusí existuje velké množství. Podívejme se, zda se v nich dá vysledovat nějaké vymezení fenoménu vzdělanost.

1.1 Fenomén vzdělanost v mediálních diskurzích

Z obsahové analýzy žurnalistických textů v novinách a časopisech, stejně jako v mluvených projevech v televizi či rozhlase, se vyjevuje, že v mediálním pojetí není definováno, co se myslí výrazem vzdělanost nebo národní vzdělanost. Automaticky a bez diskuse se pojem vzdělanost spojuje, resp. ztotožňuje s pojmem školní vzdělání/vzdělávání a s jeho výsledky. K této záležitosti realizoval originální analýzu Ivo Syřiště (2002) – viz rámeček 1.

1 POJETÍ FENOMÉNU VZDĚLANOST V MÉDIÍCH

Syříště (2002) provedl obsahovou analýzu textů několika médií s cílem zjistit, jak různá média sledují téma vzdělanost a jak pojem vzdělání a vzdělanost chápou a vymezují. Předmětem analýzy byla jednak tištěná periodika (Mladá fronta Dnes, Lidové noviny, Respekt), jednak veřejnoprávní média Český rozhlas 1 a TV 1. Zkoumána byla tato média v období půldruhého roku (1. 1. 2000 až 1. 7. 2001). Hlavní poznatky z provedené analýzy týkající se pojetí fenoménu vzdělanost lze shrnout takto:

- Pojetí vzdělanosti a vzdělání je v médiích značně nejednotné a je navázané na jiná, zejména politická, ekonomická a sociální témata. **Neexistuje jednoznačné vymezení pojmu vzdělanost**, ani pokusy o jeho systematictější definici.
- Fenomén vzdělání je ponejvíce spojován s tematikou světa práce a byznysu. Převažuje **ekonomické pojetí**, kdy je člověk chápán stále více jako adaptabilní využitelná pracovní síla. Z textů denního tisku často vyplývá, že se vzděláváme hlavně pro vydělávání peněz. Vzdělání je spatřováno jako významný činitel nebo předpoklad k úspěšnosti, zaměstnanosti, konkurenceschopnosti.
- V diskusi o vzdělanosti se uplatňuje také **emocionální aspekt** týkající se chápání národního dědictví, případně národní orientace našeho vzdělávání. K termínu vzdělanost se jeví jako nejbližší synonymum slovo kultura. *Vzdělanost nejčastěji označuje stav kultury, mezilidské vztahy nebo jejich úroveň, schopnost dosahovat konsenzu, schopnost se dohodnout, schopnost uchovat si podstatné hodnoty z minulosti a zároveň být schopen utvářet vlastní budoucnost. . . . Vzdělanost je chápána jako něco, co nesmíme ztratit, protože jinak bychom mohli ztratit svoje specifika. . . . Vzdělanost je častěji než výsledek vzdělávání chápána jako kulturní stav, ať už člověka, národa, světa nebo etnika.* (Syříště, 2002, s. 228, tučně zvýraznil J. P.)

Jak je doloženo z této analýzy, mediální pojetí fenoménu vzdělanost neposkytuje nějakou exaktní definici tohoto pojmu, avšak naznačuje jeho zakotvení či alespoň souvislost s národní kulturou (odtud i souvislost termínů **národní kultura – česká vzdělanost**).¹

Jestliže nenacházíme uspokojivé vysvětlení pojmu vzdělanost ve veřejném diskurzu reprezentovaném texty médií – tento diskurz ovšem vyjadřuje většinou stanoviska laiků (ve smyslu osob, které se nezabývají přímo zkoumáním vzdělanosti) – musíme se obrátit k odborným explanacím. Budeme se ptát, zda existují nějaká exaktní pojetí ve vědeckých disciplínách, která by se mohla využít pro zformování teorie vzdělanosti / národní vzdělanosti. Otázka tedy zní takto: **Které vědecké disciplíny (teoretické a/nebo výzkumné okruhy) se zabývají problematikou vzdělanosti? Vznikly v této problematice nějaké systematické výzkumy s daty a nálezy o fenoménu vzdělanost?**

¹ Samotný termín „česká vzdělanost národní“ se objevuje v odborné literatuře asi poprvé ve spise Klimenta Čermáka *Krátké dějiny české vzdělanosti národní*, vydaném v Poličce v roce 1883.

Podle mého zjištění je předběžná odpověď k těmto otázkám následující:

- Mělo by se předpokládat, že teorií a zkoumáním vzdělanosti se zabývá – jakožto nejkompetentnější věda pro tuto problematiku – **pedagogika**. Skutečnost je ale taková, že v pedagogickém pojetí je vzdělanost sice uvědomována, často je zmiňována v souvislosti s hodnocením vzdělávacích výsledků či s činností učitelů a fungováním škol. Avšak toto pojetí je velmi zúžené, kdy se vzdělanost chápe jako produkt čistě formálního (školního) vzdělávání. Komplexní teorie vzdělanosti v pedagogice vytvořena není.
- V **andragogice** se pro objasnění fenoménu vzdělanost uplatňuje širší pohled tím, že andragogická teorie přesahuje pojetí vzdělávání od čistě formálního školního vzdělávání mládeže k celoživotnímu učení a vzdělávání, zahrnujícímu rovněž učení v neformálních typech vzdělávání dospělých a v informálním vzdělávání vůbec. Soustavná teorie fenoménu vzdělanost však v andragogice také není vytvořena.
- Při sledování dané problematiky se mi vyjevuje, že fenomén vzdělanost / národní vzdělanost je teoreticky nebo i výzkumně objasňován (v rozdílné míře) také v jiných disciplínách:
 - v **historiografickém** aspektu se zkoumají počátky a vývoj české vzdělanosti v rámci dějin národní kultury,
 - ve **filozofickém** pojetí je fenomén vzdělanost posuzován ve vztahu k charakteru společnosti, smyslu života aj.,
 - v **sociologickém** pojetí se vzdělanost vysvětluje v rámci sociálních struktur a vazeb ve společnosti,
 - v **demografickém** pojetí se vzdělanost zkoumá jako charakteristika populací států, regionů, měst a jiných lokalit,
 - v **ekonomickém** pojetí je vzdělanost analyzována v souvislosti s koncepcemi kvalifikace a kompetencí pracovních sil a efektů vzdělanosti pro trh práce,
 - v pojetí **interkulturní psychologie** je vzdělanost součástí národní/etnické kultury a na základě srovnávání typů jednotlivých národních kultur může být charakterizována.

Z toho vyplývá, že pokud chceme dospět k ucelené, komplexní teorii fenoménu vzdělanost, musíme brát v úvahu přístupy uvedených vědeckých disciplín. **Fenomén vzdělanost má tedy multidisciplinární povahu.** V důsledku toho budu v této knize postupovat tak, že se pokusím utřídit pojetí a (pokud jsou k dispozici) také empirická data poskytovaná v uvedených vědních oblastech.²

² V této knize nejsou zahrnuty úvahy o národní/české vzdělanosti obsažené v pracích některých autorů z „filozofie výchovy“, neboť nepřinášejí data a poznatky z empirických výzkumů.

Nejprve však se seznámíme s tím, jak se postupně formuje objasňování fenoménu vzdělanost, resp. nevzdělanost, v pojetích některých zahraničních odborníků (v části 1.2); potom se zaměříme na vědecké explanace přímo české vzdělanosti (kap. 2–9).

1.2 Zahraniční pokusy o objasnění fenoménu vzdělanost

Na českém knižním trhu se v posledních letech objevilo v překladu několik pozoruhodných publikací zahraničních autorů, které se více nebo méně zabývají koncepcemi vzdělanosti. Jsou to zejména monografie *Vzdělanost jako živý dialog s minulostí* (Schwanitz, 2013), *Společnost a vědění*, I–II (Burke, 2007 a 2013), *Teorie nevzdělanosti* (Liessmann, 2008). Ačkoliv tyto knihy vznikaly v různých zemích Evropy a jejich autoři pracovali nezávisle na sobě (ani se vzájemně necitují, jako by práce svých kolegů neznali), mají jeden společný rys: **Chápu vzdělanost v širším rámci kulturních, historických, ekonomických a dalších kontextů a souvislostí.** Stojí proto za to se jimi zabývat, chceme-li podpořit naši ideu o mnohovrstevnosti fenoménu vzdělanost a z toho plynoucí multidisciplinaritě její explanace.

Dieter Schwanitz, historik kultury a profesor anglistiky na univerzitě v Hamburku, publikoval svou monografii původně v němčině v roce 2006 s názvem *Bildung – Alles was man wissen muss*. Slovo *Bildung* znamená v němčině *vzdělání*, ovšem v překladu knihy je výstižně zvolen (podle obsahu díla) ekvivalent *vzdělanost*. Schwanitz vykládá vývoj vzdělanosti pojatý jako historie vědění a spojuje ji s charakteristikami národů Německa, Anglie, Francie, Španělska, Itálie, Rakouska, Švýcarska, Holandska a také USA. Je to tedy přístup vycházející z historie národních kultur.

Pro naše účely je ale nejzajímavější to, že se Schwanitz pustil do vymezování pojmu vzdělanost a formuloval k tomu několik definic či charakteristik – viz rámeček 2.

2

DEFINIČNÍ CHARAKTERISTIKY POJMU VZDĚLANOST

1. *Vzdělanost se nazývá propracované pochopení vlastní civilizace.*
2. *Kdyby kultura byla osobou, jmenovala by se Vzdělanost.*
3. *Vzdělanost je důkladná znalost hlavních rysů dějin naší civilizace, velkých filozofických a vědeckých projektů, stejně jako forem umění, hudby a literatury a jejich stěžejních děl.*
4. *Vzdělanost je uvolněný a vycvičený stav ducha, který se dostavuje tehdy, když jsme kdysi všechno věděli a potom zase všechno zapomněli.*
5. *Vzdělanost je schopnost účastnit se konverzace s kultivovanými lidmi, a nepůsobit přitom nevhodně.*
6. *Vzdělanost se řídí ideálem všeobecného utváření osobnosti v protikladu k praktickému vzdělání specialistů.*

7. *Podíváme-li se na společenskou realitu, můžeme konstatovat, že vzdělanost je nejen ideál, proces a stav, nýbrž také sociální hra. Cíl této hry je prostý: jevit se jako vzdělaný, a nikoli jako nevzdělaný.*

K této poslední charakteristice připojuje Schwanitz smyšlenou anekdotickou epizodu. Píše, že třeba na nějakém večírku můžete položit otázku:

Van Gogh, van Gogh, není to ten centrforvard v holandském fotbalovém mužstvu, který při posledním mistrovství světa zlomil nos německému brankáři?

Pokud vaše vážnost přesvědčí vaše posluchače o tom, že jste nechtěl žertovat, na jejich tvářích se objeví ohromení a napříště se styku s vámi budou vyhýbat.

Tím se dostáváme k další Schwanitzově definici:

8. *Vědění, které patří ke vzdělanosti, spočívá ve znalostech, na které se nesmíme ptát.*

Zdroj: Schwanitz (2013, s. 419–422)

V uvedených charakteristikách pojmu vzdělanost je zřejmé, že Schwanitz vystihuje vzdělanost jednak jakožto společenský fenomén (definice 1–3), jednak jako vlastnost individuální osobnosti (definice 4–7). V prvním případě autor spojuje fenomén vzdělanost s civilizací a kulturou, v druhém případě s vědomostmi všeobecného humanitního obsahu. Obojí je zajisté oprávněné, ale přece jen tyto Schwanitzovy charakteristiky prezentované v uvolněném, neformálním stylu neuspokojují představu o exaktním vymezení pojmu vzdělanost.

Zkusme se podívat, jak objasňuje fenomén vzdělanost další autor, britský sociolog a historik **Peter Burke**. V češtině vyšly dvě jeho skvělé monografie o společnosti vědění (2007 a 2013). Burke se zabývá touto problematikou z pohledu „sociální historie vědění“ (původní název obou jeho knih zní *A Social History of Knowledge*). Vědění či poznání³ objasňuje důsledně v chronologickém vývoji, jímž prošla lidská civilizace. Popisuje faktory, místa a instituce, které se podílely na šíření vědění a jeho pokrok ve světě. V 1. dílu sleduje vývoj globální vzdělanosti od starověkých společností a středověkých zámořských objevitelů a objevů až ke Gutenbergově vynálezu knihtisku. Na to navazuje pokračování (v 2. dílu), v němž hodnotí roli velkých národních encyklopedií konce 18. století a 19. století, jako byly francouzská *Encyclopédie* (1751–1772, s 28 svazky), později *Encyclopaedia Britannica* a další, které shrnovaly veškeré vědění své doby z oblasti věd a umění.

³ Termíny vědění/poznání (jako ekvivalenty angl. *knowledge*) jsou v české verzi monografií Burkeho používány alternativně, což odráží nejednotnost české vědecké terminologie v této oblasti. Z toho vznikají další alternativy jako *společnost vědění* vedle *znalostní společnost* apod. Viz k tomu Kopecký (2009).